

ALEXA KÁROLY

Bujdosó magyarok, bujdosó mondatok

(RÉSZLETEK)

Borbándi Gyula (1919–2014)
emlékére

AZ ÚTON LÉVŐ

A „bujdosó magyar” (a „bujdosó kuruc”, a „bujdosó haramia”, sőt akár: az „eltévedt lovas” stb. Hozzájuk „társulva” a költöző madarak: a gólya, a daru, a fecske) mint a nemzeti önazonosító kódok egyike természetes mozdulattal válik kultúrtörténeti idollá, a nemzet önmagának és önmagáról megrajzolt tablóján fontos szereplővé. A bujdosó nemcsak emlékeztető szó, hanem testet öltött „mentális valóság” is: ők vagyunk mi – mi is ők vagyunk. A „néptudalom” számos hősenek viselt dolgai, jellegadó vonásai összegeződnek a nemzeti irodalom legnagyobbjainál egy-egy szimbolikus alakban. Aki lehet igazi hős, mint Toldi Miklós, vagy akár kedélyes száneralak, miként Hány János. (Megjegyezhető, hogy mind Toldi, mind az „obsitos” erőteljes referenciákkal is rendelkezik a magyar történelemben. A Toldié közhírt, a Garay-féle alak humoros életképeit pedig érdemes együtt olvasni annak a hadfinak, bizonyos Hegedüs Istvánnak a verses önéletrajzával, aki 23 évig katonáskodott a napóleoni időkben, s aki Hegyes-Kis-Somlyóról származván Berzsenyinek volt osztálytársa. Életünk, 1982. 3. és 4. sz.) Mindenesetre mitizálódott hőseink mögött, azaz inkább tudatunk mélyén mindig ott mozognak a régi népmesék motivikus „rekvizitumai” is: a Jancsi és Juliska, a Fehérlófia, Tündér Ilona, a „volt egyszer két vándorló” (Krisztus urunk és Szent Péter), a próbatételek elé állított vándorlásba kényszerülő legkisebb fiúk (csillagszemű juhászok, kiskanászok), az útra kerekedő szegény, de talpraesett parasztember, a sok-sok „rengeteg erdő”, Óperenciás tenger stb. Az „úton lévő” alakja – mondani sem kellene – nem magyar különlegesség, nem hungarikum: természetes része az egyetemes-globális szimbolikának is. Toldi mögött ott állnak a Biblia, a régi görögök és a keleti mítoszok félisteni alakjai, az örök bujdosó ösképe Ahasvérus, minden nép történelme ismeri a kirajzásokat, a száműzetést, a kalandvagy megtestesítőit és így tovább. Ezúttal elégedjünk meg 3 jellegzetes magyar alak (és a hozzájuk kapcsolódók) említésével.

ZÁGON RODOSTÓBÓL NÉZVE

Elsőként azzal az íróéval, aki – sejtve-öntudatlan – önnön sorsát emelte jelképpé, akiben a későbbi századok magyar száműzöttjei szívesen látták a maguk előképét –

az 1849 utáni emigránsok éppen úgy, mint az 1956 után kialakuló diaszpóra hagyományhoz kötöttebb irodalmárai. Természetesen Mikes Kelemenről van szó. Akinél minden részletmotívum együtt áll. Aki egy nagy történelmi személyiség sorsának tudósítója..., akinek morális vezérelve a hűség..., (valahol) ő az utolsó magyar..., aki egy nagy történelmi fellángolás elcsitultának elégikus nyugtázója..., akinek olyan idegen világban kell élnie évtizedeken át, amelynek nem bírja nyelvét, amelynek kultúrájához nincs köze, teljes idegenség a sorsa..., családtalan magány az osztályrésze..., aki ráadásul erdélyi származék, azaz annak a magyar tájegységnek a szülöttje, amely a legkitettebb az idegen (barbár!) betöréseknek és a kivándorlásra készítő nyomorúságnak, ahonnan a kivándorlás szünet nélkül tart századok óta..., akinek műfaja a levél, a válságos kommunikáció egyik legerőteljesebb megnyilvánulása..., aki egyes szám első személyben vall és mesél... – és bizonyára akadnak még idesorolható tulajdonságai. Mikes alakja a XIX. század elején bukkan elő a magyar költészetben, alig félszáz évvel azután, hogy leveleskönyve előkerült, a romantika legnagyobbjai figyelnek fel rá, Vörösmarty, Arany. Lévy József a Mikes-verssel lett halhatatlan („Egyedül hallgatom...”), azzal a verssel, amiben a remekül etalált, s az egész költeményen végig vitt mélázó modor képes felszívni magába a bujdosás mítoszának minden fontos tárgyias elemét. Egyes szám első személyű és önmagának mormoló a verses előadás: a bujdosó mindig alanyi elbeszélő, azaz gyónó, panaszkodó, sorsfaggató és helyzetnyugtázó lírikus. Tárgyilag nézve: itt a lebírhatalan távolságot érzékeltető „tenger”, a haláláig szolgált fejedelem „nagy lelke”, az „őszies” idő, a „vándormadár”, a hajdani szűkebb (Zágon) és tágabb „haza” (Erdély) emléke stb.; ám – és ez a mozzanat majd Márainál és Borbándinál, majd az 1956-os emigránsoknál lesz meghatározó – a nyomorúságokkal terhes bujdosó lét paradox módon egyben a szabadság világa is – az elnyomatásban szenvedő hazához képest.

A későbbi Mikes-idézések egy részét kielégíti az allegória lehetősége: párhuzamot vonni két korszak között a hasonló sorsképletek jegyében. Ki-ki eldöntheti, hogy melyik szerző milyen érzékenységgel és találatkonysággal. Kányádi Sándor és Veress Dániel, Ignác Rózsa, Komáromi János és Szabó Gyula, Tamás Menyhért és Moldova György (zömükben ugye erdélyiek) stb. – „Mikes” hol pusztá klisé, hol személyesen újraélt-újraírt archetípusa a hazafiságnak és a „néma” önfeláldozó heroizmusnak. Moldovánál (aki ezért Sánta Kutya díjban részesült) – sajnos – egy politikai pamflet gyalázatos (meggyalázott) ürügye. Azért érdemes azonban még futó pillantást vetni az újabb emigráció Mikes-utalásaira, mert ezek az emigrációs mentalitás „modernizációját” – ha szabad ezzel a félironikus szóval élni – eléggé híven illusztrálják. Pláne, ha Wass Albert 1947-es Apám című versét vesszük kiindulópontnak. Amely – személyes hitelét kétségbe nem vonva – tudatos rájátszásnak mondható a Mikes-, sőt még inkább a Mikes–Lévy toposzra. Jellegzetes ellentmondás, hogy a Hollandiai Mikes Kelemen Kör (1951) egyik vezetője, Kibédi Varga Áron egy teljesen újszerű megközelítésben veszi szemügyre Mikes emlékét, elutasítván a romantikus költőmítoszt, a „nyelviséget” tarja kulcsnak életművében; mindenesetre különös Borges meg Proust nevét olvasni a rodostói remete kapcsán. Vagy Kassákét, aki egy Nagy Pál-

féle avantgárd szövegekben (kollázsban) szerepel, amely Zágoni Mikes Kelemennek címeződik. De említhetjük Horvát Elemér posztmodern „utóiratát” (Kegyelmi kérvény Mária Teréziához) és Cs. Szabó Lászlót is. Utóbbi nemcsak egy erős reálpolitikai üzenethez „használja” elődjét, hanem egyik régiebb versében szintén felülírja a hagyományos emigráns haza-képet („Almáskertekben / Chartres alatt / Magyarországom! Zágrábtól Zágonig / francia fákon virágozik, / mint a fohásra fakadó Kölcsey versekben...”) Zágon egyébként súlyos mozzanata a Mikes-mitológiának. 1942-ben, az újabb „magyar időben” idelátogat Márai Sándor is, aki szinte ugyanazzal a mozdulattal idézi meg a legendát és teszi azt zárójelbe, s maga is az irodalmi nyelv megteremtőjéhez futtatja ki mondanivalóját, szinte egészen oda, hogy a számkivetettséget magát tételezi örök írói szerepnek.

És Mikes maga? Nem az ikon, a legenda, a hívószó, hanem az élet és a mű? Mikes a „bujdosás” szót vagy félszázszor, ha nem többször, leírja a 207 levélben. Talán a leghangsúlyosabban a 36-ban: „A bujdosásban is bujdosnunk kell.” Ez a leveleskönyvnek álcázott napló tudva-öntudatlanul összegezi mindazokat a „híreket”, amiket a korábbi magyar századok küldenek a mindenkori jelen felé a bujdosásról, de Mikes művé formálódó személyisége mindenképpen kellett ahhoz, hogy a bujdosás a nemzeti kódba bekerüljön.

A BUJDOSÓ ÁLMA

Mikes kapcsán kell nyitnunk két fontos zárójelet. Egyfelől saját kora elmitizálódott identitásképlete felé, másrészt azokhoz a fentebbi elszórt jelzésekhez kapcsolódva, amelyek az erdélyi magyarság önképét illették. Az elsőhöz még egy személyes szál is kötődik. Mikes nem láthatta soha apját, az sem őt, mivel a Thököly-felkelésben játszott szerepéért kivégezték. Ha még emlékszünk rá, ha nem, tény: a régi magyar („kurucos”) történetírás az 1670 utáni két évtizedet egyenesen a „bujdosók korának” nevezte. Az évszámokat bizvást tágíthatjuk: a Zrínyi fellépése és a Rákóczi-szabadságharc bukása közötti fél évszázadra. 1856-os datálású Madarász Viktornak az a képe, amely a levert magyar történelmi időknek mintegy „emblémája” lett: A bujdosó álma. A cím a cenzúra következménye, eredetileg Thököly álma lett volna. Az Erdélyben bujkáló száműzöttek atyja, István jelenik meg az éjszakába, aki valaha részt vett a Wesselényi-féle szervezkedésben.

Ez a kor a „kuruc költészet” kora, a győztes ütközetek és az állandó vereségek ideje, amikor is megszületik a „bujdosó kuruc” alakja, válik nemzeti emlékeztetővé a tárogató, írodik rá véglegesen a nemzeti földabroszra Eperjes és a Hegyalja, Zernyest meg Munkács. Kusza hadmenetek sora hálózza be Észak-Magyarországot, Erdélyt és a Partiumot, diadalmas napok és a lappangás hónapjai váltakoznak, és ezek emlékét viszik majd tovább a lenyugodott XVIII. század további évtizedei. Meg a nagy morális dilemmáét (amivel az örök csapdahelyzetben kínlódó kis nemzeteknek mindig szembe kell nézni, ha mindig változó szerepfelállásban is): lehet-e a pogánnyal kényszerűségből szövetkezni, ha a katolikus uralkodó éppen a pusztulásba küldi fajtánk legjobbjait? A „szép, selymes lóding” egyfelől, a tatárok, kóbor katonák, „sok elegy-

belegy nemzetségek” dúlásai másfelől. A nép éppúgy menekülésre, kóborlásra kényyszerül, mint a veszített csaták katonái. Egy 2004-es karcagi kiadvány gyűjt össze egy erős összeállítást a paraszti emlékezet darabjaiból. „Csak bujdosás volt életünk...”, „az föld népe elrémült, széledett”, „sír a föld is utánunk”... – csupa ilyen emlék. Ugyanilyen elemi forrásgyűjtemény az, amit a jó emlékezetű Deák Farkas adott ki 1883-ban a Teleki-család marosvásárhelyi levéltárának irataiból A bujdosók levéltára cím alatt. „Ezek a házuktól, tűzuktől tábori életre menekülő fegyveres csapatok nevezték magukat bujdosóknak” – olvassuk a meghatározást. (Akkortájról, amikor a nemzet már készülődik a nagy bujdosók, Rákóczi, Thököly, Zrínyi Ilona hamvainak hazahozatalára, hogy eltemessék őket a magyar Kassán. Amely szertartást alighanem végignézte a hatéves Márai Sándor is, hogy pár évtizedre rá maga is felkerüljön a magyar bujdosók tablójára. Az ő hamvai hazai földbe nem kerültek, a távoli „tenger mormolását” hallgatják örökre.) Úri levéltár ez, írástudó tisztéké, akiknek azonban a beszédmódja aligha különbözik a kor póriasabb verselőitől. „Bujdosó nemzetként” titulálják magukat, „Isten dicsőségéért és édes hazánk lelki, testi szabadságáért bujdosok...”, keserves számkivetést szenvedő... magyarság”-nak.

Ez az időszak lesz a történelmi hátországa Thaly Kálmán „kuruc-korának” az önkényuralom éveitől egészen a XIX–XX. század fordulójáig. A hars rézdobok és a bánan rikoltozó tárogatók költészete... Az ember maga sem tudja (ha utána nem néz), hogy kései kitaláció-e az oly szívmengető „Nagy Bercsényi Miklós sírdogál magában...”, vagy a „Sebes víz a Garam, siet a Dunába...”, az meg kit érdekel, hogy „rézdobot” éppen nem ütögettek a nagy fejedelem menetelő-mulatozó katonái... A Thököly Bithyniában, 1705 című vers – ha csak a hangnemére figyelünk – lehetne éppen igazi is, noha ez bevallottan szerepverse Thalynak: „Fúj a szél, zúg a tenger habja, / Iharfa a lombját zizegve hullatja... / Fönn az égen, távol / Nagy-Magyarországból / Éneklő darvaknak költözik csapatja.” És ha a Bujdosó kuruc dalát olvassuk („Késő éjjel, hullanak a csillagok, / Hazájokból bujdosnak a magyarok, / Elbujdosnak szabadságot keresni, A rab hazát szabadokul szeretni.”) – ez már Ady előzménye, Adyé, aki minden „modernitása”, „polgári radikális antifeudalizmusa” dacára mosolygón megbocsátó rajongója volt Thalynak, sőt egy „kései kor Mikes Kelemenének” mondta őt – Ady, akinél senki mélyebben nem nézett a magyar múlt mítoszokat kavargató lenti századaiba. A bujdosás magyar kódja itt, nála teljeseedik ki és véglegesül. És nemcsak a deklarált „kuruc-versekben”. Itt van a Krúdynak ajánlott (ő is mennyi mindent tudott a bujdosó magyar férfilelekről!) A menekülő lovas, („... nagy erdők aljain, / Bujtató lópokon”), A ló kérdez („Kocogok, lógok követlen úton”), Az eltévedt lovas, A kék tenger partján („Elvágyom onnan, ahol bolygok”), Hazavágyás Napfény-országból („Hajh, Erdélyország határszéle”... ahol a „lantosféle”: „Volt, amíg élt országút vadja”), Páris, az én Bakonyom, Pénz a remeteségben („Én, a bús erdő foglya”), Hazamegyek a falumba („Falu még nem várt kegyesebben / Városi bujdosóra”), Vitéz Mihály ébresztése („Ő volt honjában legbujdosóbb magyar”), Fájjalom a fajtám („Be jó vón, ha magunkat vernők, / Örök tekergők. / Nem látom a bujtató erdőt”) stb.,

stb. Ady személyes és nemzeti „önazonosításának” valóságos enciklopédiája szedhető rendbe a bujdosás ősképe körül.

A TÜZES TRÓN „ÉPOSZA”

És itt megint kell tennünk egy zárójeles kitérőt: a magyar kurucosság legrégebb felbukkanásához. Ez pedig a Dózsa-felkelés, a „keresztesek” keserves zendülése, dúlása és pusztulása, mártíriuma. A magyar romantika nagy felfedezése, azután Adyé, a népi íróké, s hagyománya hallatlanul felerősödik majd a hatvanas évek végén (Szervátiusz Tibor: Tüzes trón, 1968–70, Kósa–Sára: Ítélet, 1970). Ennek előzménye – s talán inspirálója is – az utolsó nagy magyar eposz (költője szerint: éposz): A tékozló ország, 1954. Juhász Ferenc verse az apokalipszis, a végítélet látomása, de úgy, hogy elhiteheti: egy magyar történelmi tragédia nemcsak egy ország teljes pusztulása, nemcsak egy nemzet végzetének beteljesedése, hanem az emberiségnek magának visszahullása az alvilági biológiai létezésbe. A vers minden tárgyi eleme hiteles, minden eposzszervező technikája ismert – Vörösmartytól és Aranytól – , ideológiai-történetfilozófiai üzenetének minden elemét számon tartja a magyar hagyomány, ám a látomás ajzottsága démonizálja a megszokott tárgyat, látványt, mitológiát. A rejtekhelyért nyüzítő menekülés, amely bujdosásba vált át a csöndesülő erdők mélyén, a lápvilág otthonos védettségekben, ez itt a pokolra szállás. Nem valami istenítélet során és nem valami infernalis hatalom győz itt, hanem a létezés alvilági mélységének közönye a teremtő tudattal bíró emberrel szemben. Már az első oldalon: „Magányos ordasok vagyunk, ködös őszi eső vándorai, / ki-kicsapunk még a síkra rikoltva, kócosan, szakálosan.” Azután: „Hol az ember e tájról? Kihalt. Ha él, hát önmagába rejtve.” Majd: „Hol az ember? Magányos lovas, ha néha itt elrobog.” És: „Üvegbörtönné finomul a bujdosók, a bujdosók rengő, zöld magánya.” Majd: „Van, ki csak magányosan, végső-bőszen bújja a sűrű nádast, / ha zörejt hall, odasújtja a dárdát az izom-pántokkal sovány kar...” „De kutya csahol, cserje ropog, kutya üvölt a bujdosó szagára...” Igen: „...élni így rettenet, e lázongó zöld szerelembe rejtve, / megadni magunkat a legcsöndesebb, fegyvertelen, növényi lázadásnak...” Istenem: „... undorodik a légy, s a fehér hullabogár, csömörig jóllakott már, / s a medve fölborzolódik a zsíros, emberszagú erdei méz-illatától, / a sujtásos, hímzett palástú lepke kábul a virág hulla-szagától: / bűzös abrosz ez a föld, a haza barbár áldozati oltár.” „...barlangba bújva borzasan siratom hazámat.” Végezetül odalent a mocsár fekete mélyén: „förtellem, medúza-nép..., csupa-száj szörny..., csillag átok, az áldozatra szájadon kitért gyomrodát ráhúzod, mint a zsákot...” „...látszik a gyomrodban fél Magyarország.” Jeremiás szavai, Grünwald képeihez. Ez is „magyar bujdosás.”

A MAGYAR GÉNIUSZ

Mindazonáltal – visszatérve a Kárpátok alatti huszonegy északi magyar vármegyéhez – érdemes most fölteni Hamvas Béla Öt géniuszának megfelelő lapjait. Ez a felföldi – azaz: szülőföldje vesztett – luteránus valószínűleg mindenkinél pontosabban ismeri tájhazája lelkivilágát. „A magyar Felvidék jellegzetes történelmi megnyilatkozása a

kuruc háború volt, ez a különös, csaknem szektariánus mozgalom, amelyben egyéni hőstettek és melankolikus bujdosás legendává szövődtek és amelyben alig volt realitás. Nem szabadságharc, nem forradalom, nem lázadás, nem felkelés, a kuruc háborúnak tulajdonképpen nem volt határozott célja. A kuruc primitív individualista és melankolikus fantaszta és anarchikus vidéki. Maga sem tudja miért, csak úgy felkelt és bánatában csapatokba verődve harcolt... Csupa búskomorság és képzelődés, alaptalan remény és bujkálás, üldözöttség, irreális vágyak, rossz helyen alkalmazott szenvedély, túlméretezett aktivitás és elhibázott erőfeszítés, amely soha senkiben egy pillanatra sem keltette a győzelem lehetőségének reményét.” Ám...: „a magyar történetben a kuruc háború az egyetlen mozgalom, amely mély költészetet és zenét teremtett.. Mintha a magyarságnak ez lett volna a szent háborúja.”

Ez a harc maga „a konok és mélabús és makacsul ismétlődő nemzeti sors...” Azaz nem a „Felföld” magánügye. Amikor Hamvas az Alföld szegénylegényeiről beszél, vagy amikor a Dunántúlt ferdén átmetsző (hajdani) Bakony nagy mítoszáról, a szabadság kultikus rejtező helyéről, ugyanarról van szó. És ha ebben a vázlatban most a „bujdosásnak” mint nemzeti kódnak a számon tartását kívánjuk javasolni, akkor a magyar géniuszok közül mégis elsősorban az „erdélyit” (ide értve most a székelyföldit éppen úgy, mint a partiumit) kell megjelölnünk. És éppen Mikes szellemének hagyományát követve.

AZ ERDÉLYI EMBER HA BUJDOSÁSBAN

A bujdosó erdélyi ember képe olyan képlet, ami nem alkalmi esetekkel, hanem sok százados folyamatos történésekkel írhatók le – itt csak szűk vázlatban, egy-két illusztráló névvel.

Erdély... – már maga „tér”: oly zárt és egyben oly esendően nyitott! Hát még helyzete (sorsa) a magyar századok során! Elzárkózás Hunniától és ugyanakkor létközösség Hunniával, szellem és lélek szembenállása – és az állandó kiszolgáltatottság délnek, meg keletnek, az invazív ázsiai sztyeppének és a sötét monolit Bizáncnak, ha görög, ha török. Innen mindig kibujdosik az ember, ha menekül, de akkor is, ha tanulni indul. Az erdélyi magyarság migrációja ki és be, és „bévül” mindenfelől és mindenfelé ebben a rendkívül tagolt térségben, jószerevel követhetetlen, mondhatni a legendák hunjaitól, a nyugati gyepe hun-székelyeitől egészen napjainkig. Állandó hadakozás, szakadatlan „törzsi” viszályok, éhínségbe torkolló természeti állapotok, a sunnyogás mögött az elfekető szemű gyűlölet, valami atavisztikus vadság az államhatalom jellegzetes instabilitása, a fajtakülönbségek szorongató megoldhatatlansága stb., stb. – nincs egyetlen százada Erdélynek, amely ha nem is katasztrófák láncolataként volna leírható, de amelyben egynéhány menekülésre-bujdosásra kényszerítő esemény ne lett volna. Gondoljunk a Mohács utáni látszat-fejedelemségre, Martinuzzi bizarr, vértől izmos játéktérére, a Báthoryak évtizedeire, magára a Rákóczi előtti „bujdosók korára”, a XVIII. századi tatár és osztrák, majd a XIX. századi oláh vérengzésekre, azután ami Trianon után következik, majd a második világháború végóráiban és azt követően, valóban máig. Máig, amikor már Magyarország is meg-

szűnt célállomás lenni, s nem ejthetsz ki úgy magyar szót valamelyik stockholmi lakótelepen, az edinburghi egyetemen, gőzgombócodra várva valamelyik hófedte hűtőben helyi „bergenwohnernek” társaságában, egy világvégi spanyol narancsültetvény mellett baktatva, egy olasz építkezés aljában vagy egy miami patikában, a derék lipovánok közt horgászatva a Duna-deltában vagy a Siratófalnál merengve, hogy egy csíki, szilágysági, háromszéki torokköszörülés ne jöjjön rá. És gondoljunk az írástudókra, egy Bethlenre, egy Jósikára, Orbán Balázsra meg a többire tucatszám, földközeli grófokra és bárókra akár, akiknek az életében áttekinthetetlenül keveredik-kavarodik a peregrináció, a börtön, a bujdosás, a követjárás, a nyelvi elnyomorodás, a nyelverteretés rögeszméje, a száműzetés, sőt akár az útrakelés-túlélés góbs rafinériája.

És ezek a sorok éppen akkor íródnak, amikor 250. évfordulója van a Siculicidiumnak. Amelynél jelképesebb esete aligha gondolható el a bujdosásra kényszerítő erdélyi sorsnak. A határszéli székelyek maradék autonómiájának felszámolási kísérlete hozta a zendülést, erre rá vagy félezer székely halálát és ezrek menekülését át a Kárpátokon. A madéfalvai mészárlás előtt is már vagy 5-600 család indul Keletnek bujdosásba, utána meg rögtön – úgy tudni – már mintegy 7-8000 székely él Moldovában. A következő két évtizedben a birodalom kebelébe vont Bukovina a helye az új honfoglalásnak: öt színmagyar falu, 702 székely család. Köztük Andrásfalva, a talán legszebb bujdosó keserves megszólította („Este van már, este van, este van, / Andrásfalva messze van, messze van...”). A remek Lükő Gábor (komáromi születésű színmagyarként Bukarestben jár egyetemre...) A magyar lélek formáiban nem bírván nemzetföltő indulataival (1942-t írunk) így ír: „Tudományos és szellemi életünkben ma is császári és királyi Bach-huszárok basáskodnak, s máglyára küldenének minden walesi énekest, ahelyett, hogy a 67-es kiegyezés értelmében átadnák helyüket a magyarságnak. Amíg ez meg nem történik, nincs számunkra más megoldás, mint a kivándorlás, az egyke vagy az oláhosodás... A bujdosó székelyek örökös jobbágyorsort vállaltak Moldovában... Nem a könnyebbik végét fogták ők meg a dolognak, hanem a nehezebbiket, mikor ellene szegültek a nyugatról importált feudális gazdasági és monarchikus katonai rendszereknek... A magyarságnak mindig erős volt a jogi érzéke, s jogaiért, függetlenségéért mindig feltette egész életét és jövőjét. Ha alulmaradt a küzdelemben, inkább elbujdosott idegen országba, de saját hazában nem szolgált idegen uraknak. Az ellenállásnak ez a passzív formája mindig hatásosabb volt, mint az aktív fegyveres felkelés...” Érheti kétségeskedő megjegyzés ezt a – kuruckodást rezisztenciába oltó – gondolatmenetet, de a vitatkozásnál a konkrét körviszonyokat mindenképpen számításba kell venni. Amihez érzelmi és intellektuális nyomatóként ott áll Németh László kemény bírálata a „habsburgiánus” Szeffküröl és Szabó Dezső – ha lehet még brutálisabb iróniájú – kritikája ugyancsak róla: Ede megevé ebédem (1937).

Azután 1883-ban újra megindul a népvándorlás egészen 1941-ig, le Hunyadba, a Bácskába, az Al-Duna mellé, a háború végén meg az újabb genocídium elől a magyarnak maradt Dunántúlra. Honfoglalási eposzt kívánó történet. Tamás Menyhért,

a belőlük kiszakadt költő versesköteteiben ilyen címek állítanak meg: Bölcsős Bukovina, Zágoni levelek, Batsányi jegyzőfüzetéből, Koponyák völgye, Az út üzenete, Szervátiusz Tibor: Székely piéta; meg a versajánlások Kallós Zoltánnak, Sütő Andrásnak, Tamási Áronnak, egy alcím: „ami fődönfutásunk keserveseiből kimaratt”... És ki tudná elfelejteni Sára Sándor négyrészes filmjét, a Sír az út előttem címűt 1987-ből. (Eddig kellett várni rá...), hogy a még élő fiak, unokák mesélni kezdjenek, hogy a maradék szerényke tárgyak megszólaljanak. Bukovinában már egy lélek magyar nincs. Csak arrébb a csángók, akik nem bujdosnak, csak jönnek-mennek le Havasalföldre, vagy ha nyugatra, csak egy pillanatra időznek el Csíkszeredában, aztán tovább olaszba, ott jól jönnek a román nyelvi alapok.

TAMÁSI, SZILÁGYI DOMOKOS, SZŐCS GÉZA...

Cédulák, címek, kivágatok... Kányádi Sándor verse: Invokáció. Lászlóffy Aladár – az örök avantgard – így kezdi a Bécsi magyar litániát: „Hazám, ki bennem vándorolsz, / ingázol most is, mint tavaly: / ’halálnak halálával holsz.../ Rodostó – postahivatal.” Szilágyi Domokos: Szegénylegények („tocsogó”, „zsombék”, „szegénylegények-véreim”, „vadonerdő édesfiai”, „farkas”...) És az emlékezetben ott pusztulnak Bodor Ádám azonosíthatatlanná vált (örök határszéli) alakjai, nevek sors-történetek nélkül, valami „lehetetlen” terekben, ki tudja mitől megkötözötte és mitől függetlenül, és nem tudni honnan és merre, csak a halálban mozdulatlanul. Szőcs Géza kitépelt verslapja egy hajdani ellenzéki közlönyből: Kompromittálás 1. „avagy retorikusan szólva: / száműzöttként saját hazájában”. És hát Szőcs Géza élete maga, és az „egész” életműve, nem bujdosás? Ő az, aki az „erdélyi” és az „egyetemes” magyar bujdosó sors hatásos közös képzetét az örök üzetésben, lappangásban, halálos helyállásban az „indiánban” találja meg (Csingacsanak látogatása a világosi villamos-sági üzletben, Indián szavak a rádióban). Itt egy irdatlan könyv 1943-ból, II. kiadás, Bácsjózseffalváról (ekkor már alighanem Horthyvára a neve), Száz ezer szív sikolt cím alatt. A színes borítón egy határsorompó keresztjére felfeszített-megroggyanó székelyharisnyás ifjú, fölötte a nyíl: „Bukowina”. A könyv alcíme: „Hazatért és hazavágyó magyarok verőfényes Golgotája”. 518 oldal. Tartalomjegyzék helyett ez áll: Számadó lap. Szociográfia vagy a hiányzó eposz? Vajákos vallomás – fotógyűjteményhez pá-szított realista lázalom. „El lesz olvasva” – noha nem könnyen. Ez az első bekezdése: „Könyvet írtam forróságból az Istenhegyi fehér kolostorban. Minden lapja úgy születik ennek a könyvnek, ahogyan az oltárok HÓFEHÉRKÉJE, a friss ostya születik sütéskor, az ostyasütő vasnak sístergő, két vaspárnáján. Dózsagyörgyi izzó ágyon születik ez a könyv is, két tűz között. Egyik tűz az apámtól örökölt magyar izzásom. Másik tüzem a láz... Törött bordával szóttem kényszerpihenőben ezt a visszatekintő könyvet, bukovinai tenyérsebek és moldovai piros Krisztus-rózsák igaz történetét.” De persze itt hever és persze végigolvasva Tamási Ábelje is, mindhárom felfedezett-belakott-odahagyott terepével: „a rengetegben”, „az országban”, „Amerikában”. És talányok sorával – hogyan, miféle áttételekkel nyomul be ez a vidáman mélázó, a sorssal komázó szövegvilág a „bujdosó magyar” nagy erdélyi önportréjába? Elég, ha

a szóban és a józan erkölcsben otthon tudunk lenni? Micsoda is inkább az állandó jövés-menésben az életünk: menekülés vagy megismerés? És hát mit lehet tartani ama híre utolsó mondatról, ezeréves erdélyi „mögöttessel”: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne?” Ám azért tegyük csak a nagy könyv mellé Tamási Áron amerikai (meg egyéb) cikkeinek némelyikét. Például a Mikes modorában írt hét levelet 1923–24-ből („Kedves Ángyom”, „Ángyomasszon lelkem”, „Édös-aranys Ángyomasszon”), vagy a Székelyek között Amerikában címűt, ami így kezdődik: „Mindenüvé jut belőlük, csak éppen oda nem, ahol valamit ingyen osztogatnak.” És eszembe jut, hogy valamikor mekkora állampárti hördülés követte Illyés Koszorújának megjelenését a Kortársban (Új Írásban?) emiatt: „kassai zugárus, bukaresti cselédlány, / beiruti prostituált szüle-hívó nyelve...” Kassán – magyarul, Bukarestben – magyar cselédlányként..., micsoda – ma így mondanák a hajdaniak ijai-fiai: nyelvi rasszizmus... És itt a Székelyföld 2014. júniusi száma, benne majdnem félszáz lapon egy könyvrészlet és a kommentárja: Hencz Hilda (románul kiadott) könyvéből egy fordítás-részlet: A magyar Bukarest; és utána Gáll Erwin hozzászólása. Népesedési adatok és (elképesztő) helytörténeti érdekességek helyett elég csak arra utalni, hogy még Mikes Kelemen is megfordult itt (egy szerencsétlen hazatérési kísérlet során): leírja a várost és találkozik egy csíki származású franciskánus atyával is... Alighanem érdemes elgondolkodnunk újra azon a réges-régi bon mot-n, mely szerint volt idő, amikor Bukarest volt a második legnagyobb magyar város – magyar uraival, művészeivel, kalandoraival, sikeres magyar vállalkozóival – és a személyes nyelvhatáron lappangó csíki cselédeivel és partiumi prolijaival. És itt meg a cédulák sora Reményik Sándor verseivel 1920 után. A bujdosó hang, Az álorcás magyar („Sziklák közt folyt véres bújócska-játék...”), Darvak („A Királyhágón sűrű köd gomolygott...”), Elhagyott harangláb („Sátorfáját fölszedte, innen / Mint költöző madár, az élet...”).

SÜTŐ ANDRÁS, SZILÁGYI ISTVÁN

Két „archivált” Sütő-interjú, már a forradalom utáni „szabad” román időkből, amikor az írónak csak egyik szemét sikerült kiveretnie. Az egyik cikk 1991-es, ez a Magyar Nemzet egyik ünnepi számából való, a címe ez: „Nemzeti létünkben bujdoklunk”. A másiké fölött meg (Magyar Fórum, 1994.) ez áll: „Aki menekül, gyermekét félti, a nyelvében bujdosót”. S ha már Sütő András neve idekerült – hány meg hány művét kellene elemezni „ebből a szempontból”..., meg elbeszélni az ő személyes meneküléseit, bujdosásait (ide át „Magyarba”, vagy föl a Hargitára, kertje mélyére, szövegekbe) – a másik mai erdélyi írók „legnagyobb” is kerüljön ezekre a lapokra. Szilágyi István mindkét „legnagyobb” regénye leírható a bujdosás mitológiájával – mint mitoszi emlékeztetőkkal és konkrétumokkal, amelyeknek minden eleme élő erdélyi (regény)valóság. Konkrét (regény)valóság és káprázat minő keveredése Szendy Ilka „emberének” alakja: íme, egy parasztember, akit helyzete kivándorlásra indít, messze az Óperenciás tengeren túlra, ugyanakkor az alakja az ágyastárs leány álmodozó lélekvalóságában azonosul a réges-régen menekülésre kényszerülő fejedelem olajnyomatós alakjával. Melyik a valósabb: az útra induló nagy ember képe a falon vagy a halott férfi elnehe-

zült teteme az ágyon? Mindkettő bujdosni indul és mindkettő végleg megérkezett. És a kettő – egy. Dénes nem tud beszélni, neki a hallgatása ékesszóló, a fejedelem meg kép, giccses ábrázolat, „német ruhás zsbárosok” martaléka (N.B. Ma is kapható, ha utánajár az ember.), aki attól lesz élő, hogy valaki a tekintetével hívja nászra, az ő beteg vonzalma ad neki szavakat. „Talán ott, annak idején, a bujdosás kilátástalanságában kellett volna reávirulnia e leánytekintetnek, oszlatva, hasogatva körülötte az idegenség gomolygó köd-idejét. Akkor bezzeg még nem írtak képet róla. Minek is megörökíteni késői korokra – egy bujdosót?” Minek is? A másik nagy regény, a Hollóidó a XVI. század regénye, amikor a nemzeti létforma maga a menekülés, kényszerű kalandozás, bujdosás, de főként a lappangás és a kóborlás. „Lappangva járok én, mint a garabonciás...” Vagy: „Úgy járunk münk, mint a lüderc...” „... a világgá szaladtunk, csakhogy ne tartozzunk sehová, senkihez.” Amikor nincs otthona senkinek – csak úttalan utak vannak. És nincsenek célok. S ha nincs cél, akkor megérkezés sincs. Legfeljebb a pusztulásba, a zűrzavaros tudatba, a személyiség elvesztésébe, a rettenetbe. „...már magunk sem tudtuk, valójában kik és mik vagyunk.” Amikor a zsoldárok szavaiba kapaszkodik a bibliás protestáns: „És bujdosanak az ő fiai és kolduljanak, és elpusztult helyeiktől távol keressenek eledelt.” Pedig a hely, Erdély: „Kurva kicsi ország, élni való hely, emberre szabott. Bármerre fordulsz, zöld dombok követnek arra kifele is... Most hát mehetek. Ki innen. El innen. De hová megint?” A regény legvégén felbukkan egy nagyúr, akit alighanem Ecsedi Báthory Istvánról mintáztott az író. A XVI-XVII. század egyik legkülönösebb magyarjáról. Aki történelemformáló alak volt, ám ugyanakkor az első „modern” hasadtelkű írástudóink egyike, akinek „igazi” élete nem más, mint lelki bujdosás, amiről meditációnak kuszán izzó mondatai tudósítanak. Ezek a „bujdosó mondatok” is ott lüktetnek a Hollóidó szövege alatt: „Izraelnek tábora körül sokat búdosom, bélpoklos lévén bűnnel, kirekesztetvén...”

A MAGYAR KARRIER

A fentebbi szakaszok a „bujdosó magyar” idolját Mikes Kelemen alakjában próbálták felmutatni – de teheték volna ezt Szenci Molnár Alberttel vagy Máraival is, sőt akár a nagyok nagyjaival, Rákóczival és Kossuthal is. Márairól lesz még szó, a többiekéről viszont érdemes lenne külön-külön tanulmányokat írni ebből a megközelítésből. De hogyan is állunk az irodalom teremtette alakokkal? Itt is széles a skála. Vehetnénk metaforikus alaknak akár a „betyárt”, akár a „bujdosó kurucot”, sőt – ha felidézünk Krúdy regényeit – az írónak szinte bármelyik alteregóját, például a Napraforgónak szinte teljes szereplőgárdáját, férfit, nőt vegyest, Kálmánt és Evelint, Álmos Andort, Maszkerádi kisasszonyt és Pistoli Falstaffot (Bujdoson kerülnek össze mindahányan...); de elgondolkozhatnánk akár olyan – nagyon is másféle ... – elbeszéléseken, mint a Fili (Mikszáthtól) az Álmodó (Asbóthtól), A feleségem története (Füst Milántól), az Utas és holdvilág (Szerb Antaltól) vagy a Mint oldott kéve (Sárközi Györgytől) stb. – és ezek csak véletlenszerű példák. Elégedjünk meg most két klasszikus hősünkkel, akiknél a romantikus költői ihletettségben együtt áll a történelmi és a népi hagyomány. János vitéz és Toldi Miklós.

A leglényegesebb közös vonás: mindkettő mesei karrier. Mindkét hős mély szociális állapotból emelkedik fel a királyi szférába. Ám közben mindkettőnek el kell időlegesen veszíteni szociális státusát és bele kell kényszerülnie – bujdosóként – a természeti létezésbe. Ez a bujdosás egyben próbatétel is: alkalmasak-e morális elkötelezettségük és fizikumuk (öserjük) révén arra, hogy felemelkedjenek. Természetesen különböző módon – szerzőik művészi alkatának megfelelően. Petőfi a fantasztikummal is kedvvel élő „népköltői” szerepben, Arany a történeti hagyományokra is aggályosan ügyelő „krónikásként” ábrázolja választott hőse útját.

A BUJDOSÓ ÁRVASÁG (PETŐFI)

Petőfi életműve (valamelyest leképeződéseként a költő vagabund hajlamainak és vándorlási kényszereinek) nagyon árnyalt képét adja az otthon ilyen-olyan okból történő elvesztésének – már legkorábbi darabjaitól. Mély személyesség működik tehát itt, az alkalmi közhelyesség ellenére is. Sajátos programos-pózos tény az, hogy az egészen korai A bujdosó (közhelyes vers valami szerelmi megcsalás után) éppen a Hazám-ban című darab után következik. Ugyancsak keresett szerelmi közhely az, amit a Vadonban bujdosó kulisszái között észlelünk, amiként híres dala (a Racka Jam által brutálisan átértelmezett) Fürdik a holdvilág az éj tengerében..., amely a korban oly népszerű betyár-illúzió egyik legkorábbi „petőfis” alakváltozata („... Méláz a haramja erdő közepében...”). Van csavargó-verse („Csavargónak születtem, / Csavargó vagyok én... / Betérek Debrecenbe / Bolond Istók gyanánt... – ez is egy közös pontja Arany János életével és életművével), házasulandóként dicséri a vándoréletet (Oh, mi szép...), mély lelki dráma tünete a Száműztem magamat, megemlékezik a bukott harcról A majtényi síkon („És a hősök, kik itt a hazáért vívtak, / Hazátlan bujdosók, földönfutók lettek...”), a pusztába vonuló koldus és a hazátlan szegénylegények szerepkettőse áll előttünk A koldus sírjában stb.

Egy Petőfi-kutató vagy egy etnográfus valóságos enciklopédiáját állíthatná össze azoknak a hagyományelemeknek, amelyek oly gazdag jelentésűvé teszik a János vitézt. De ugyanilyen izgalmas motívum-katalógus kerekedik ki, ha csak a „bujdosást” mint egzisztenciális motívumszerkezetet elemezzük. Kezdve már a „bűnbeeséssel” vagy inkább a „tragikus véletlennel”: a szétszéledő, ismeretlenbe vesző nyáj képe mintegy megelőlegezi a két szerelmes búcsúzását: „Ha látsz száraz kórót szélvészttől kergetve, / Bujdosó szeretőd jusson majd eszedbe.” Nyoma nincs itt kalandvágynak, felfedező kíváncsiságnak – ez a bujdosás valóban az – ami: kényszerű menekülés, sodródás, tehetetlen kiszolgáltatottság, az alul lévők helyzetének pusztulásba küldő reménytelensége: „indult, nem nézte egy szemmel sem hol az út, / Neki úgysis mindegy volt, akárhová jut.” Daru az éjszakai égen, rónaság, nádas, hazug-hitető délibáb, álom, vihar, erdő, „ballagás”, a történet második felében a csodák tájai és állatai, az emberfölötti hőstettek sora – mindazok a rekvizitumok, amik az efféle mesékben megszokottak. Nincsenek célok, emberi kapcsolatok, nincs életterv – csak az erő van meg. És az erkölcs – ezért van szükség a haramia-jelenetre, hogy ez is megnyilvánulhasson. És a felbukkanó „gyönyörű huszárok” egyrészt lehetővé teszik az önmeghatározás

kimondását („Én a kerek világ bujdosója vagyok – és azt, hogy „magyar vagyok”), másrészt végre megadja a kitaszított mesehős számára a karrier képzetét. Amivel élni lehet, de ami – kiderül – nem ad írt a lélek nyomorúságára, számára nem jelent igazi felemelkedést. A önkép kiteljesítéséhez majd még hozzájárul az is, amit a Kukorica Jancsiból János vitézzé rangosodó hős magáról vall a nagy győzelem után: se apja, se anyja. Mint az irodalom mitológiai alakjainak általában: felbukkannak a sehoból és vagy oda tűnnek vissza (emlékezzünk csak – kapásból véve a példát – a kortárs Jókai arany emberének árvaságára és polgári létének teljes felszámolódására a mű – bujdosása – végére...) – sorsáról csak annyit tud érdemben mondani: „Bujdosva jártam a világot széltére.” Fölösleges tovább mondani a mesét. A bujdosás, látjuk, Petőfinél az egyetlen „realitás” a faluvégi szegény árva (a „kiskondás”, a „legkisebb királyfi”) számára, a kitaszítottság kényszeres állapota, „valós” következménye, amit csak a csoda képes áttemelni a boldogságba, a csoda, ami a gondviselésnek (jóvátételnek, jutalomnak, a sorssal való kiegyenlítődéssnek) egyetlen hiteles megjelenési formája. A János vitéz mint elbeszélés: elemi epikai forma. Valaki valahonnan valahová eljut, hogy a benne felhalmozódott értékeknek teret, megnyilvánulása kereteket találjon. De Petőfi csak az útról tudhatott mesélni, a bujdosásról és annak befejeződéséről, ami utána következhet, arról már nem – a mese soha nem mondhat semmit azután, hogy elhangzik: „és boldogan éltek, míg meg nem haltak”.

BUJDOSÁS A LÉTSZFÉRÁK VÉGLETEI KÖZÖTT (TOLDI)

Arany Toldijának pályáíve sem hagyományos polgári karrier, legfeljebb ha szociális üzenetként értelmezzük: nem egy mélyből induló hős története, aki ambíciótól hajtva módot talál képességei érvényesítésére. Toldi története a személyében jogtalanul megsértett világrend helyreállítása. Még hozzá erőteljes drámaisággal (és biztató céllal): nem oda kerül, ahova való (ahonnan galádul letették), hanem magasabbra, ám ehhez előbb meg kellett tapasztalni a legnagyobb mélységet. Ez a mélységben bejárt út a bűnbeesés következménye és egyben a bujdosás stációinak sora. Természetesen beleszőődik ebbe az emancipációs kalandba a menekülés és a vándorlás is. De a lényeg a mélyre szállás. A bujdosónak itt egy alvilági utazás stációin át kell haladnia. Pár évtizede már felvetődött, hogy Toldi története titokzatos táltos-történet: időleges azonosulás az animális lét küldötteivel, a farkassal és a bikával – saját mitikus megfelelőivel. Ennek az alvilági kalandsorozatnak része még az álom (a temetőben...) és a kocsmái megmámorosodás (más tudatállapotba kerülés) is. És mély történelem előtti allúziókkal telített a végső párbaj, amely szintén a civilizációtól elzárt helyen – egy szigeten – megy végbe. A „bujdosik az éren, bujdosik a nádon” a magyar költői beszédben toposzá vált, amiként a „Gyilkosságba estem, lettem bujdosóvá” is. Arany-nak a bujdosás sztereotípiáihoz való vonzódásában szerepet játszhatott természetesen mélyen biblikus reformátussága, a Fiamnak című versében közvetlen zsoltáridézet található: „Bujdosunk e földi téreken”. Ahogy a Toldi szövegalkításában ott van Illosvai hajdani versezetének emléke is: „Kiért réten, nádon Miklós bujdosik vala”, „Gyilkosságért hazul elbúdosott volna”, „Bolyog és búdosik, mégsem jó Budára...” stb.

Van azonban Toldi bujdosásának egy mélyen tragikus eleme, ez pedig a személyiség felbomlásának, az önazonosság elbizonytalanodásának tragikus lehetősége. (És ennek veszélye tetten érhető szinte minden bujdosó esetében – legyen irodalmi alak vagy legyen „igazi” emigráns, száműzött, kivándorló.) Az első Toldiban és a Toldi esetében is jelen van az álöltözet, az alakoskodás, az önmaga időleges elrejtésének motívuma, ám igazából – a sok tekintetben már-már lélektani „regénynek” mondható – Toldi szerelme fejt ki a bujdosói létnek ezt a következményét. A valóban lovagiatlanul, lovaghoz nem méltóan viselkedő hős menekülni kényszerül, s közben a sorsa a merő inkognitó. Az alakoskodás, legyen időleges, legyen kényszerűség, mindenképpen személyiségtorzulás. (Egyébként ez a kései Toldi más szereplőire is érvényes. Sőt nem lenne erős belemagyarázás Lajos király egyre kuszábbá, értelmetlenebbé váló itáliai hadmenetét is bujdosásnak mondani. Nézzük meg, hogyan indulnak a magyar seregek és hogyan érkeznek haza.) És ennek következtében a művet záró „feloldódás” sem a heroikus-lovagi („királyközeli”) állapot visszaállítódása, hanem valami csendesen elégikus megnyugvás egy alacsonyabb lét- (azaz: karrier-) szinten, távol attól a hatalmi központtól, ahova a hős hajdan kisémmizettként önerőből (de a gondviseléstől támogatva) eljutott.

Nem állom meg, hogy legalább egy utalás erejéig ne hozzam szóba a „bujdosó Toldi” alakjának egy különös „emigrációs” vonatkozását. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 1975-ös tanulmányi napjain hangzott el a (magyarországi szakmai figyelemben különösebben nem részesülő, jóllehet) komoly felkészültségű olaszországi irodalomtörténész, Fáj Attila előadása, Hazai tárgyú irodalmi alkotások az emigrációban címmel. Ennek egyik példája Arany Toldija, amelynek ősi forrása a különös hipotézis szerint egy XIV. századi itáliai monda az ott vitézkedő magyar zsoldos katonáról, aki egy angol magyar „szocietas” vezére volt. Itt és ekkor születik a tetteit megörökítő hőstörténet (magyarul?), jórészt az olasz Boccaccio és a brit Gamelynhistóriák hatására. Ezt hozzák haza a „mesélőkedvű zsoldosok”, hogy kétszáz év múlva Ilosvai, majd újabb háromszázat követően Arany művészi kíváncsiságát fölkeltsse. Lehetnek kétségeink ezzel a felvetéssel szemben, de azt a megjegyzést bizvást nyugtázhathatjuk, amely a Toldit „a modern lélek lelkiismereti zavarait tükröző” műalkotásnak ítéli, s amely így vagy úgy (két szálon is) „beköti” ezt a klasszikus magyar elbeszélést a külhoni magyar kultúra vérkeringésébe is.

BUJDOSÁSBÓL KIBUJDOSÁS

Petőfi és Arany korszakos művei a XIX. század közepén egyszerre visznek tetőpontra egy költői irányt és zárják le – pár későbbi kivételtől eltekintve – egy műfaj történetét. Megjelenésükkor senki nem gondolhatta, hogy nem telik el egy évtized, amikor újra történelmi ténnyé válik a „bujdosó magyar” toposza. Ráadásul olyan ténnyé, amely nemcsak a társadalom egyik-vagy másik szegmensét érinti, hanem összenemzeti érvényességű, miközben – természetesen – a bujdosás hagyományos jelentéstartalmai újabbakkal bővülnek, árnyalódnak. Elmondható, hogy ebben a korban, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukását közvetlenül követő időben válik a „bujdosó ma-

gyar” képe nemzeti önképpé, ami nemcsak megélt valóság, hanem a kulturális-művészi kánonnak is részese lesz, műfajteremtő erővel.

A világot fegyverletételt követő hetekben-hónapokban mondhatni az egész ország a bujdosók hona lesz, arról nem is beszélve, hogy a politikai-katonai elit jelentős hányada külföldre menekül. És ne feledjük az erőszakkal idegenbe kerülteket sem: a kényszer-besorozottak tízezreit, meg a bebörtönzötteket. A passzív rezisztencia mint a leghatékonyabbnak gondolt ellenállási technika maga is értelmezhető bujdosásnak (elég ehhez elolvasni Jókaitól Az új földesúr első lapjait). Az országon belüli bujdosás természetesen nem tarthatott sokáig – egyrészt mert az elnyomó hatalom rendészeti szervei tettek róla, másrészt mert a Kárpát-medencében kevés hely alkalmas a hosszabb rejtőzködésre. (Kemény Zsigmond ezt a földrajzi tényt is említi, amikor a magyar karaktert elemzi – hogy a magyar nem összeesküvő fajta, „nem orv”.) Különös kivétel ebben a tekintetben Táncsics Mihály esete, aki a vidéki bujdosását váltja fel a pestivel, az akkor még falusias jellegű Külső-Üllői úti fertályon. Emlékiratában a bujdosást a bujkálás és a rejtőzködés terminusa váltja, mindenféle szénatárolókban, padlástéri zugokban, kertvégi odúban, mígnem felsége saját – a hatóságok által állandóan ellenőrzött-vegzált – lakásukon belül alakít ki számára búvóhelyet („remekmű volt, melyet emberész még nem alkotott soha”), ahol nyolc évet tölt, írással, de a gyermeknemzésről sem feledkezve meg. Táncsics kései és rendkívül aprólékos-részletező szövegében plasztikus kép rajzolódik ki az üldözött körül emberi közegről – a legmélyebb aljasságtól a legéteirbb önfeláldozásig.

Mindenesetre a hangsúly az emigrációra tevődött át és ez megjelenik a szóhasználatban is: a „bujdosás” helyett mind gyakrabban találkozunk a „kibujdosás” szóval. A bujdosók nyomorúságának tapasztalatai az emigránsokról hazaérkező kétes hitelességű hírekkel együtt sajátos legendáriumba szövődnek, amit az irodalom is támogatni fog. Az eltávozott Kossuthról dúdolt népdalok együtt alakítják a köztudatot Arany balladáival és Tompa allegóriáival. Nem mellékes körülmény az sem, hogy a hangadó emigráció egy-két évtizeden belül hazatérhet és közölheti a maga sajátos emlékeit az itthon maradtakkal, azok pedig velük. És ne feledjük: ekkor már a társadalmi kommunikációs háló jószerivel „lefedti” az országot (minden hatalmi beavatkozás ellenére), a hírek mindenhova gyorsan eljutnak, ezért nem meglepő, hogy az 1850–60-as években bámulatosan egynemű a „tudás” a legközvetlenebb múlttól. Forrásaink tehát: ami a korabeli közbeszédből így-úgy megőrződött, a bujdosás személyes emlékeinek törmelékei, az emigrációs mozgalmak írásos hagyatéka, valamint a szépirodalom a kortársaktól Krúdyig (aki nagyapja révén személyes-családi tapasztalattal is rendelkezett), és tovább Németh László Görgey drámájáig (1954), amelyben az emigrációs-bujdosó lélektannak fontos képletei fogalmazódnak meg, majd az 1980-as évekig, amikor mintha reneszánsza lett volna ennek a korszaknak: emlékezhetünk (a kicsit korábbi) remek Bódi Gábor-filmre, az emlékiratokra is építő, Amerikai anizsra, ekkori az egyrészt külföldi konspirációs terepeken, másrészt a somogyi erdők mélyén játszódó emlékezetes Dobai Péter-regény, a Vadon, és ekkori Sára Sán-

dor filmje a 80 huszár meg a megrendítő Szirmok, virágok, koszorúk Lugossy Lászlótól.

A magyar emigráció, illetve a korábbi és későbbi honi közélet egyik legkülönösebb alakja, Kászonyi Dániel, német nyelven írott emlékezéseiben a forradalom előtti „aranykor” és a kiegyezés utáni „papíroskorszak” között „ólomkornak” nevezi a bukás utáni éveket. Ő az, aki a száműzetésből megtérve a honi viszonyokkal elégedetlenül újra az emigrációt választotta, s ő az, akit napjainknak a remek Szörényi László fedezett fel, 2010-es tanulmánykötetének egy – a mi itteni jegyzeteinkhez is igencsak illeszkedő – eszelős Kászonyi-kijelentést választva: „Új-Zélandot választottam ki új hazámul.”

A LAPPANGANI KÉNYSZERÜLŐ SZABADSÁG

A magyarországi terepekről kevés olyan korabeli szöveget idézhetnénk, amely nemcsak fontos információt közöl, hanem egyben széptani értéket is nyújt. Az említhetők közül Vajda János cikke, A bujdosás 1869-ben jelent meg, amelynek legemlékezetesebb eleme a magyar nép szolidaritása a menekülők iránt. Mednyánszky Cézár emlékiratának a kezdetén is olvashatjuk, hogy „Rejtegetőink közt nem akadt áruló.” Ő az a bujdosó, akinek elképesztő életútja nemcsak érdemelne regényt, de az a regény meg is íródott: Sárközi György: Mint oldott kéve, 1931. Érdemes emlékeztetni a szintén bámulatosan izgalmas sorsú (és szintén papi hivatású) Rónay Jácintra, akinek magánfeljegyzései csak halála után kerülhettek „nyilvánosságra” (tíz példányban...). Írásában az itthoni bujdosói emlékek minden különösebb stílári fordulat nélkül váltanak át a menekülés, majd a határon túli évek megörökítésébe. Nemes pátosz sugározza be alföldi tájrajzát, mondhatni, a magyar tájmitológiák jeles darabjává emelve azt. „A tanya termékeny síkságán nem volt egy halom, melyről körülnézhettem volna; nem volt egy fa, melynek árnya alatt megpihenhettem volna... Naphosszat jártam-keltem, a Hortobágy partjain, a nap hevében megviselt réteken, a jobbadán letarolt földeken, néha-néha a dolgozó cselédek közelében, kik közt nem egy szabadlábra kelt honvéd lappangott. Ők is, mint mi a házban, bukásunk fölött merengtek, de nem reménytelenül, mint mi, a kaputosfélék. A nép nem adta fel az ország ügyét, a nép nehéz gondjai közt mindig keres, mindig talál vagy képzel magának megváltót, s ebben bízik, ettől várja üdvét: 'Kossuth él, ő felszabadítandja az országot!' – hallám nem egyszer a munka e bizalmas fiai közt. 'Nemcsak él – veté közbe egy katonaviselt napszámos –, hanem az a híre, hogy Ázsiában megtalálta a szittyamagyarokat, s már úton van hazafelé huszonnég sátoraljával!' Nagy volt erre a lelkesedés, az én bánatos arcom is felderült, nem a híre, hanem az eredeti ősmagyar kifejezés hallatára, a huszonnég sátoraljára, minek emlékét annyi századon át a nép szava híven megőrzé!” Talán nem blaszfémia, ha megjegyezzük, hogy Rónay neve eredetileg Leitzinger volt. Ez a szittya-mítosz is megérne egy hosszabb elemzést és dokumentációt, különösen annak fényében, hogy nem sokkal ez idő után indul be a (ma a „czuczor-fogarasiszták” által oly vehemensen kárhozott) kritikus-szkeptikus-labanc „hunvalvizmus”. Egyébként Rónay szomorúan értesül rendtársa, Czuczor Gergely várfogságáról.

Ha van a kisszerűségben vigasztalanul és reménytelen drámai sors, az nem az övék, hanem Sárosi Gyuláé. Nem írta meg bujdosásának történetét, azokat csak néhány verse alapján rekonstruálhatjuk: Bujdosó („Mint vérkutyák / Üldöznek a gazok.”), Hol vagy, Isten? („Honában a nép szolgál, bujdosó...”), A honvéd álma, Drótos tót (ebben magát Bitó Lajosként mutatja be...) stb. Egy másik versét Árnycs Pál név alatt közli. Őt egyébként egy ál-bujdosó adta föl Gyöngyösön 1852 novemberében. Utána több év börtön, halálos ítélettel a feje fölött. Azután a lassú vég: pénze nincs, családja elhagyja, ő is magát („mint Falstaff Jankót, felfújta a bánat”, látja cimborája, Lisznyai Kálmán), az elmekórodától megóvta a korai halál. Sárosi élete is egy „bujdosó-képlet”, mert nem ő az egyedüli megtévelyodott, öngyilkos. Ha az idézett példákhoz hozzátársítjuk Tompa Mihálynak olyan verseit, mint A gólyához, a Hűvös szél fú vagy a Levél egy kibujdosott barátom után („ha itthon fáj, ott is fáj a kebel”), vagy Aranyinak olyasféle a – kortársak számára sokat mondó sorait – mint a „Mély vadonban, zizegő levélen / Ki az, aki bujdokolva mégyen” (A lantos), „Keresd fel őt... de, kérded, merre? hol? / Azt nem tudom... valahol a világban” (Emléklapra), „Oh, ha megtaláltok egykor az útfélen, / Adjatok egy szűk sírt hazám szent földjében” (Koldusének), „Beszél azokról is – szemei könnyben úsznak – / Kikkel más hazába bujdosott... koldusnak” (Családi kör), az V. László – az alakoskodó történelmi téma „alatt”, „mögött” – valóságos bujdosás-szövegtár: „Vonúl egy kis csapat; / oly rettegve lép, / Most lopja életét...”, „Az alvó aluszik, / A bujdosó buvik; / Ha zörren egy levél, / Poroszlót jönni vél...”, „Az alvó felvirad, / A bujdosó riad; / Szellő sincsen, de zúg, / Felhő sincsen, de bűg” – nos, akkor meglehetősen hiteles benyomásunk lehet arról a tudatállapotról, ami a Bach-korszak elnyomott magyarjait áthatotta – ebben a bujdosó-képletben, sok minden mellett, ott a reménytelenség és a remény, a dac és az önsajnálát.

AZ OLDOTT KÉVE

Az 1849 utáni emigráció története – mondhatni – nyitott könyv a korszak iránt érdeklődők előtt: elmondható, hogy bizonyos elemeiben őrzik még a történelem által hitelesített bujdosó-sztereotípiákat, bár már inkább a modern politikatörténet részesének tekinthető. Különösen azért, mert maga szerény – és esendő – módján számos ponton kapcsolódott az ekkori nagyszabású (lényegét, strukturáját illetően: máig érvényes) európai politikai mozgalmakhoz – keleten, a lassan visszahúzódó török birodalom és az emancipálódó balkáni államkezdeményeknél éppen úgy, mint az osztrák–olasz–francia küzdelmekhez, némileg az angol belpolitikához és sokban az Újvilág geopolitikai megerősödéshez. A számtalan emlékiratnak talán a legfontosabb egybehangzó lélektani üzenete: az emigrációs kiszolgáltatottság; ez olyan permanens és kivédhetetlen kényszerű jelent, ami elnyomja alkalmanként a legnemesebb szándékokat és célokat is. És ez azért szomorú, mert a magyar politikai elit legjáva kényszerült kívülre a hazán, ráadásul egy olyan reformidőszak, forradalom és szabadságharc után, amely alighanem a magyar történelem legnagyobb korszaka volt. Kossuth és Szemere, Pulszky, Teleky, Eötvös, Jósika, Horváth Mihály, Klapka stb., a

Döblingben őrzött Széchenyi, az internált Görgey stb., stb. Szegénység, politikai kiszolgáltatottság, csillapíthatatlan ambíciók, bezártság, ármánykodás, befülledt kapcsolatok, bűnbakkeresés, elszomorító légvárépítés, árulkodás és árulás, téboly, öngyilkosság, balekság, egyedüllét, méltatlan szerepek – és sorolhatnánk. (A hangulat érzékeltetésére érdemes elolvasni Eötvös Károly Csernátony-nekrológiát a Magyar alakok című kötetben.) A „hajdani” (tegnapi) hősiességnek az emigrációban nincs „piaci értéke” (emlékezhetünk Szekfű Rákóczi-könyvére, de akár az 1945 vagy 1956 utáni évek tapasztalataira). „Azt hittem, hogy hazámfiat a közös szerencsétlenségben a barátság és testvériség egygé fűzi, s a kölcsönös bizalom és becsülés oly testületté szilárdítá, mely már rég kivívta az idegenek tiszteletét. A barátságbontó hiúságot, a jellemrontó szegénységet s az erkölcsrontó tétlenséget kifeleltem számításaimból.” Így ír a megrökönyödött Rónay Jácint Hamburgból, akinek mint egyleti jegyzőnek első napi feladata mi más lett volna, mint az, hogy egyik tagtársával közölje kizáratását a menekültek testületéből. Felejthetetlen képeket őriztek meg magukról ezek a bujdosó magyarok, amelyekben hol a fellengzős szerepjátszás, hol a mélabú, hol az öniróniával enyhített gúny határozza meg a modort. Vagy éppen a megfigyelés élesége. Érdekes, hogy az anekdota, amelynek egyik legvirágzóbb szakasza és terepe éppen az önkényuralom (ez is meg a későbbiek) kora, amikor a kurucos szavaknak és gesztusoknak tág tere nyílt, (de csak azoknak...), az emigrációról is tudósít, olykor szinte testközlel. A távollétében is rettegett Kossuth pl. ott van még a divatlapokat is ellenőrző cenzori vízióban. A Hölgyfutár szerkesztője beküld egy ártatlan szerelmes verset Prottmannhoz, a magyar irodalom vért ivó Polizey-Chefhez: „Elbujdosott az én szerelmesem” – így kezdődik a költemény. „Micsoda?” – harsog a K. K. Zensur-Abteilung: „Nicht bewilligt! Dea Pujdoscho Szerelmesch ist dea Kosut Lájosch!” A másik kis történet a londoni emigrációhoz kötődik. Főszereplője Pulszky Ferenc, aki az emigráns segélypénztár kezelőjeként olykor bizony el kellett utasítson némely kérelmeket. Az egyik kudarcos kérelmező becsületsértő kijelentésekre ragadtatta magát, amit párbajnak kellett követni. Elsőnek az elutasított ügyfél lőtt, és nem talált. Pulszky, végigmérte, leengedte a pisztolyát és sarkon fordult. Amikor a segédei kérdezték, hogy miért nem élt a lövés jogával, csak vállat vont: „Ugyan, csak nem vagyok bolond, hogy a saját kabátomra lőjek...”

Szemere Bertalan fogalmaz talán a legpontosabban, de már a téboly felé közeledve, Párizsban: „E világvárosban száműzött társaimon kívül senkit nem ismerek. A múlt változhatatlan, a jelen örömtelen, a jövő egy beszorított marok, mi van benne, nem tudni.”

A PORSZEM NAPLÓJA

A – mondjuk így – „klasszikus magyar” bujdosás utolsó megnyilvánulásait ez a kor mutatja föl, ekkor épül be végleg a magyar emlékezet kódjai közé a bujdosó; és ekkor rajzolódik meg a levett, a szabadságküzdelemben elbukott országban bujdosásra kényszerülő magyar hazafi utolérhetetlen portré-remeklése is: Jókai – Egy bujdosó naplója. Novella- és rajzgyűjtemény a bukást közvetlenül követő napokból-hetekből,

a Forradalmi és csataképek gyűjteményének folytatása. A bevezetés bámulatos retorikával vonja meg az elbeszélés koordinátáit, igazi jókais párosszal, de a lázbeszéd olyan nemzeti tablót tud felvázolni, amiben ember és táj, a sorsok és a körülmények együtt mondják ki azt, hogy mi volt az a haza, ami elveszett. Az első bekezdés: „Az óriás elesett, meghalt, porrá lett. A forgósél felkapta hamvait, szétszórta egyik országszéltől a másikig, a poratomok repültek ide-oda, sok kihullott a külső országokba, jutott belőlök a tengeren túlra is, úgy szétszórták őket a viharok. Ez elesett óriás hamvának egy atomja voltam én is.” A névtelen krónikás szerepe az íróé, aki – szomorú és veszélyes heroizmus – nem mehet el idegenben, mert az ő dolga, hogy elmondja a halott jelennek és láthatatlan jövőnek, amit csak ő tud elmondani – bujdosva nádasban és erdőben, meghúzódva tanyán, faluvégen, őszi kopár szőlőhegyen, szekerezve és gyalogolva, csárdában és kormos romok között, friss sírhalmokon át botladozva. Milyen is Magyarország 1849-ben... Ez a szerepfelfogás fogja szervezni majd az elbeszélést és víziót – láttuk – Juhász Ferenc Dózsa-époszában is. Az előszó utolsó bekezdése ez: „Titkos fájdalomban sorvadoz ez a nép, ha elmondom betegsége egyes kórjeleit, tán lesz orvos, ki azokat meggyógyítsa, vagy tán mindaz, mit le fogok írni, nem egy beteg kórjelei többé, csak egy bonckés alá jutott halott anatómiája?” A következő másfél száz oldal azt bizonyítja, hogy Jókai eleget tud tenni egy kórisméket feltáró belgyógyász feladatvállalásának, ám aligha véletlen, hogy a bevezető szavak kérdőjellel zárulnak és egy végítéletes nemzeti állapot „hidegsebészi” beszámolójának lehetőségét vetik fel.

A LÉTBE VETETTSÉG TRAGIKUMA

Van ennek a kis gyűjteménynek egy rövid, de nagyon hangsúlyos szakasza: A bujdosó tanyája bevezetése. „Nincsen maradásom. Vágyat érzek menni-menni-menni – elbujdosni. Embertelen lakatlan pusztákon végigbarangolni, utat törni ijedős berkeken keresztül, vándorolni messze, messze kéklő hegycsoportok felé, sehol meg nem állni, nem pihenni, mint kinek az idő drága, felkapaszkodni meredek hegyormok csúcsára s ismét lekúszni hallgatag sötét völgyek sűrűjébe, s ismét tovább menni sietve, sietve! A távoli helységek tornyait kerülni, hátra-hátranézve, mint tűnnek el egyenként a láthatár alá, futni reggeltől estig, s ha elnyom az álom, repülni messze, hol az ég a láthatárra hajlik, honnan a felhők feljönnek, hova a csillagok leszállnak, és azokat is elhagyni, és mégsem érni el titeket soha, én lelkemnek messzetűnt vágyai.” És íme a vándorló madár útra készülődve – „miért nem vagyok és is az?” Itt a csermely, fut a tengerhez, felhőként visszaszáll – „miért nem vagyok én is az?” És a temetőkert – „miért nem vagyok én is ott?”

Ha nem tudnánk milyen szövegelméletek után és miféle történetek várható elmondása előtt íródna le ezek a mondatok, csak azt látjuk, hogy a menekülés, mint magánbeszéd olyan kulisszák között zajlik, ahol „összeérnek” a lélek és a természet legtágabb dimenziói, amiből teljesen hiányoznak még az afféle magasztos „szűkítő”, „motiváló” elemek is, mint ...a nemzet. Az európai romantikának (vagy a romantikából fejlődő modernségnek?) legjobb pillanatai közé tartozik ez a Jókai-futam. A ma-

gára maradt vagy eleve a világba vetettség élményétől űzött személyiség „élménybe-számolója”, akinek léthelyzete mindig a vándorlás, bujdosás, zarándoklat, száműzetés, a céltalan – és meghatározható ok nélküli – menekülés. És annak ellentéte a megpihenés, mint vágyott állapot – a halálban. A romantikának ez a felismerése a totális veszteségérzet pszichés következménye – totális a veszteség tudata, mivel semmi olyan reális vagy transzcendentális kapaszkodó nem mutatkozik, ami az egyén létezését valamiféle harmóniának a jegyében rendezné el, tenni a pillanaton túlián távlatossá: érvénytelenekké váltak a nagy eszmék, nem kínál megoldást a közösségi lét, elzárkózni látszik a gondviselő Isten. És természetes gesztusa a monológra kényszerülő lírai alanynak, hogy öntudatlanul vagy szándékos szerepvállalásként a mitológiai ősképek felé tájékozódjon.

A magyar nemzettudat ekkor, a szabadságharc bukása után, azaz amikor a százados nemzeti eszmények és megelőző évtizedek alatt biztató jövőnek álmódott társadalmi ideálok is elpusztulni látszottak, amikor a veszteség érzete áthatja a mindennapokat, nos, ekkor időlegesen, alkalmilag, mintegy véletlenszerűen egy-egy mű kilép a kötelező, ám őszinte hittel vállalt nemzeti keretek közül és az egyetemesebb létélmények jelzésére is vállalkozni mert. Ennek a fajta „totalizáló” romantikus érzékenységnek a megnyilvánulására a korábbi, 1848–49 előtt időszakból alig van példa, az egyetlen Vörösmartyn kívül. A Csongor és Tünde viszont – elég most csak a „bujdosás” motívumára gondolnunk – nagyon is markáns irodalmi emlék(ezettő). „Minden országot bejártam...” – ezekkel a szavakkal lép elő Csongor, hogy aztán előttünk játszódjon le a létezés paradicsomából kitaszított romantikus hős boldogságkereső vándorlása a mindennapi lét csalálmai között, hogy valami mesei térben megnyugodjék. (Mint János vitéz.) A sárból és napsugárból összegyűrt félisteni lény az ember: „De föld szerelme vonta szívedet, / A fényhazából földre bujdosál” – mondja ki Vörösmarty az Éj szavaival.

1849 után a legjobbakat – Aranyt, Vörösmartyt, Keményt, Madáchot, Jókait – sarkalló dilemma tehát az, hogy a nemzeti elkötelezettséget hogyan „egyeztessék” azzal a romantikus szkepszissel, ami ott lappang az európai lélekben már a napóleoni idők után (és óta), minden nagyobb forradalmi esemény bukása után fel-felerősödve. Nem luxus-e, vajon nem a pőre alanyiség bűnös túlterjeszkedése a nemzeti korkíválmak körein, ha a költő „magánlírát” művel? Azaz – esetünkben – hogyha a „bujdosó magyar” képe át-átjátszódik a „nemzetfölötti” és „nemzetalatti” dimenziókba, pl. az örök bujdosásra kényszerülő „bolygó zsidóéba”, Ahasvéruséba (távolabbról: Ádáméba); vagy Odüsszeuszéba (távlatosabban: a romantika minden heraklészi félistenébe), akikben a „vándort” adta az európai civilizációnak a görög mitológia. Jókai beszélni, vallani megtorpanó bujdosója – az „örök zsidó” alakmása. És nem sokkal ezután Arany János foglalja drámai monológba ennek az egzisztenciális „alapsetnek” a lényegi elemeit – kemény küzdelemben a maga honfiúi elkötelezettségével. Az örök zsidó című vers, az utóbbi évtizedekben sokkal nagyobb érdeklődést kelt, mint korábban, amikor a reményt keltő, honfiúi ellenállást sugalmazó balladák voltak az 50-es évek Arany Jánosának a jellegadó művei. Arany, ez a – frusztráltságában is

elkötelezett – modern lélek nem tehetette meg, hogy ne vállalja a Petőfi által megfogalmazott ars poétikus parancsot: „Ha nem tudsz mást, mint eldalolni / Saját fájdalmad s örömed: / Nincs rád szüksége a világnak, / S azért a szent fát félretedd.” Így kezdődik a XIX. század költői 1847 januárjában. S véletlen-e, hogy a második versszak a bujdosás klasszikus ószövetségi képét idézi fel, Mózes új reinkarnációjaként a nép élén álló poétát emelve föl: „Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott...” Arany űzött „zsidója” (csak a cím szerint az, a szövegben magában semmi konkrét utalás!) nem egy kiválasztott nemzet nagy álmának felidézésével biztat, hanem egy minden kötöttség nélküli, megnevezetlen, emberi alak megindokolatlan létezési kényszerét vizionálja, egy „örök” emberi szerepet beszélget egyes szám első személyben, aki úgy bűnös, hogy mit sem tudunk vétkéről, aki tehát magában önnön létében vétkes a mindenséggel szemben. „Pihenni már. – Nem, nem lehet: / Vész és vihar hajt engemet, / Alattam a föld nem szilárd, / Fejem fölött kétélű bárd... / Tovább! Tovább!...” A vers 1860-ban íródik és ugyanazokat a környezeti-természeti elemeket vonultatja fel, mint Jókai tíz évvel korábbi naplójegyzete és ugyanúgy a halálban látja a lélekben „mégis” felidézhető Gondviselést, mint író társa. Ennek a világgépnek egy „lehetséges” modern vallási élményként való felfogásáról Kulin Ferenc beszél egy remek tanulmányában, amit utóbb azzal is megerősít, hogy párhuzamba hozza a verset „hírhedtet” világgjáró honfitársunk, a „legeuropéerebb” magyar zseni, Liszt Ferenc 1853-as H-moll szonátájával, annak is szokatlan zárlatával. Akár igaz ez a tudósi sejtélem, akár kérdéses, az biztos, hogy a lelki bezárkózással leplezett egzisztenciális válság mint korélmény éles határt von az efféle alkotások és a nemzeti kánon által igényelt tárgyak és műformák között. S hogy visszautaljunk egy korábbi hivatkozásra: a Jókai-szöveg és Thoreau klasszikus Walden-jének beszédhelyzete is bizvást hasonlónak ítéltető, eltekintve persze attól, hogy alapvető motivációs különbségek vannak a kétféle „kivonulás” hátterében.

(Nem akármilyen eszmefuttatás tárgya lehetne, ha az ötvenes éveknek ezt a nagy tragikai dilemmáját az „egzisztencialista” korérület és a kisnemzeti korkívánatok között szembesíteni próbálnánk a bujdosás toposzával. Az ember tragédiájában is: abban a műben, aminek ihletettségében ott van ugyan a leveretett patrióta fájdalom, ám ott van a megismerésre, a végső emberi kérdésekre választ kereső fauszi lélek vándoröszöne is. A Paradicsomból kiűzetett Ádám a darabban színről-színre „emigrálni” kényszerül a társadalomból is, a mindig nemzeti, vagy – mondjuk – kultúrtpológia keretek között működő emberi világból. Végső soron ugyanúgy Ahasvérus ő, ahogy az „örök zsidó” misztikumba burkolt bűnbeesése is megfélemlíthető az „első embe-rével”.)

ÉS MEGINT JÓKAI...

A bujdosásnak, mint létformának ez az eltávolodása a „bujdosó magyar” ősi toposzától, innentől folyamatosnak mondható, noha az idevágó művek száma nem túlságosan nagy (legalábbis a nagyepikában), ha sok is az átmeneti – a bujdosót a vándorral vagy a száműzöttel vagy a zarándokkal kontamináló – mitikus alakzat.

Megint csak mutatóban emlékeztessünk két régebbi példára, azt azonban sugalmazva, hogy az „ilyesféle” alkotások létrejötte némileg árnyalja azt a közkeletű vélekedést, amely a magyar szépirodalmat valamiféle konzervatív, a korszerű lélekelemzéstől és európai ideológiai „nyitottságtól” elzárkózó, nemzeti meghatározottsága és anekdotikus szövegalakítása miatt értékeli a modern európai (és orosz) törekvések mögé.

Természetesen minden szóba jöhető regény: válságtermék. És a két most idézendő mű mintegy azt is mutatja, hogy a generációs eltérések sem jelentenek elhatároló különbséget, ha az írók elkötelezettek az egyetemes korélmény radikális kinyilvánítására. Ezért szoros a rokonság az egymástól minden tekintetben független Jókai-mű, *Az arany ember* (1872) és Asbóth Jánostól – majd’ egy évszázadra az irodalmi emlékezetből kiiktatott regénye – az *Álmok álmodója* (1878) között. Jókai „a régi világ” embere, akit azonban egyszerre tesz alkalmassá elhivatottsága a nemzeti ethosz képviselésére és érzékenysége arra, hogy a modern-romantikus európai ember dilemmáival szembenézzen. „Bujdosó” is, ha úgy hozza az alkotói pillanat és „vándor” is, ha nem tud ellenállni a lélekmélyi késztetésnek.

(Sőt valószínűleg ő az utolsó magyar elbeszélő, aki a „peregrinus” alakját is megidézi, egy 1898-as munkájában: értvén rajta a világból kikopó, szupplikáns „bujdosó” deákat. „Peregrinus Cicero nyelvén annyit jelent, mint idegen vándor, a tanodák műnyelve pedig azon szerencsétlen embereket szokta így nevezni, kiket a viszontagság iskoláikból, állomásaikból elüldözött; itt kitétek, ott elcsapták; amonnan maga szökött el, egy napig sem lakosai semmi városnak, csak úgy bolyonganak faluról falura... irtóznak minden kötöttségtől, jobban tetszik nekik az országút, örökké menni, menni, menni...” Nincs neve a figurának és nincs semmi konkrét helymegjelölés sem a kis beszélyben – tehát egyszerre van itt dolgunk egy adomai típussal a magyar múltból és egy talmi ahaszvérszi szerepváltozattal. Apróság, de talán egy utalást megérdekel, hogy Jókai írásának Széchényi könyvtári példánya egy kolligátumba van kötve (*Jó könyvek a magyar nép számára*) Arany Első lopás című népies okító elbeszélésével, amely eme bibliás hangzattal indul: „Ki ruházta föl a mezők liliomát... / Útlan bujdosónak ki vezérli nyomát?”)

Az arany ember népszerűsége megjelenése óta töretlen a magyar olvasók (majd a mozinézők) köreiben, bár az nem lehet véletlen, hogy – miként erről Krúdytól több helyről értesülünk – különösen az első világháború táján erősödik föl az irodalmias közbeszédben a „hasadt lelkű” férfialak midászi mitológiája és a „senki szigete” romantikus víziója. A bujdosás mint az üzöttség és mint a melankólia kettősségének egysége mesteri regényszerkezetben bontakozik ki – telis-tele romantikus klisékkel és modern lélektani tapasztalatokkal. A sodró lendületű meseszöveg szinte észrevenni sem engedi, hogy az író, milyen következetesen kerül a nemzeti irodalom megszokott kereteit, formáit, hivatkozásait, beszédmódjait, kulisszáit. A regény tere természetesen Magyarország, de majd minden elemében a periféria – az Al-Duna messzi tájai, középpontban egy „országokon-államokon kívüli” szigettel, a „rác” Komárom, az elhagyatott téli Balaton stb. Schol egy udvarház, seholy egy falu, seholy a kisközösségi

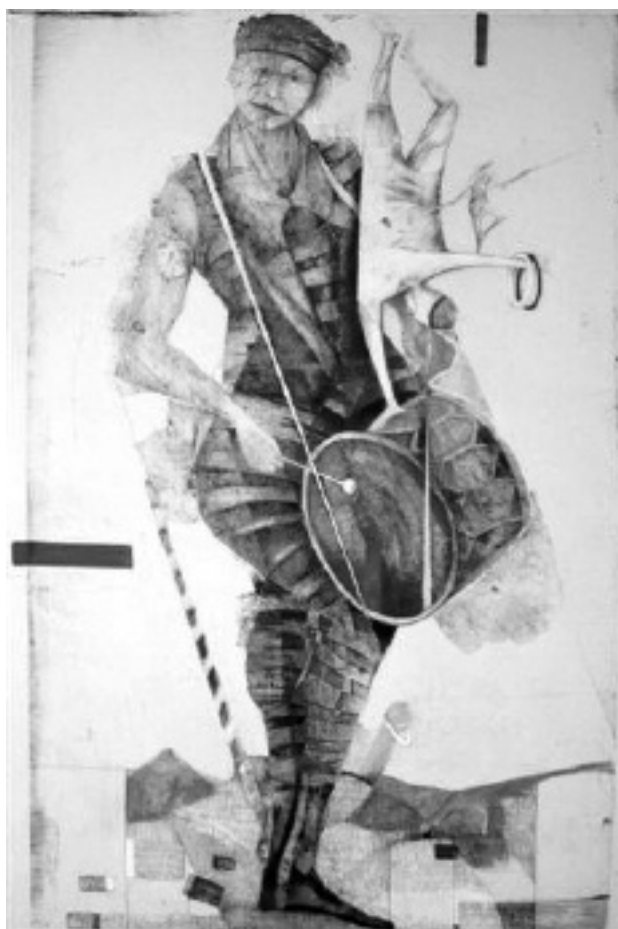
lét megszokott stilisztikuma. A regényidő sem valami heroikus történelmi szakasz, hanem a nemzeti „eseménytelenség” egyik jellegzetes kora, I. Ferenc ideje (amit Mikszáth is olyannyira kedvelt): Kelet-Közép-Európa Napoleon után. A szociális irány sem valami magasztos nemzeti ügy, hanem a kereskedelem és az ingatlanpiac eseményei – tele korrupcióval. Sehoh egy megjegyzés, utalás a korabeli magyar életre. A szereplők zöme is nemzetileg definiálhatatlan vagy merő egzotikum, többségükben a bujdosás kényszerítettjei: száműzetésben elhaló török úr, bécsi hivatalnok, elűzött kisgyermekes anya, hajózó kereskedő, szerb pópa, osztrák katonatiszt, kalandor. A regény főszerepét vivő férfi bujdosása mondhatni a meghasadt személyiség két „fele” közötti állandó ide-oda mozgásnak felel meg. S bár e regény nem egyes szám első személyben íródik, a főhős lelki drámája többnyire – egyszerre romantikus és modern – „beleképzéletes”, alanyi grammatikájú. A megnyugvás (a „pihenni”) véghelyzete itt bekövetkező – némileg mesei-mitikus – valóság, ám Jókai határozottan érzékelteti, hogy a személyiséghasadás felszámolása (a magánemberi boldogság érdekében) együtt jár a személyiség társadalmi státusának teljes elvesztésével. Ami annyit jelent: hogy az, ami bujdosásnak, menekülésnek, száműzetésnek látszik, az előbb-utóbb a társadalomból való kivonuláshoz vezet. A „belső” és „külső” emigráció nem választható el egymástól. A bujdosás alapmotívumainak gazdag nyelvi megjelenítésére példaként idézhetjük a szigeten rejtőző Teréza szavait a felbukkanó Tímárhoz: „És most mit gondol ön felőlünk? Ugyebár azt, hogy minket valami nagy, megnevezhetetlen bűn terhe száműzött erre a világból kiesett szigetre? Vagy hogy mi itt valami napvilágot kerülő keresetet folytatunk, melynek szüksége van a hallgatásra és a nem ismeretetésre? Vagy hogy mi itt valami hírhedett név bujdokló örökösei vagyunk, kik rejtőzünk a hatalmasok szeme elől?” És a főszereplő? mondatok tucatjait írhatjuk ki. „Azt akarta, hogy nyomát veszítsék...”; „Ez irtatlan, gazdátlan bozótton keresztül réveteg gyalogösvények bujdosnak át...”; „Lehet az ilyen kunyhó szalonkaeső vadász, bujdosó zsvány vagy fiadzó farkas tanyája...”; „Azzal elkezdett utat keresni a bozótban. Ott aztán eltévedt...”; „Kétfelé kell osztanod életedet. Hazugsággal töltened meg mind a kettőt...”; „...Hová lehetne az embernek saját maga elől elfutni...”; „Futni, hisz ez az ő folytonos ösztöne... Mikor utazás közben delelőre megállapodik, nem bír a vendéglőben várni, míg a lovakat etetik, elindul gyalog előre az országúton. Úgy sarkantyúzza valami...”; „... azon este észre magát, hogy a ködben eltévedt...”; „...ő nem tudott Istenhez fohászzkodni...”

(Több más szóba jöhető XIX. századvégi példa említése nélkül, azért a másik nagy mitológiai vértzettségű Jókai-regényre mindenképpen utalni kell: A jövő század regénye hatalmas utópiájára. Bemutathatatlanul tágas a könyv ősképeinek rendszere, egy azonban ezek közül oly mélyen beágyazott az évezredes magyar kulturális kódba (napjainkban is feltűnő érvényességgel), hogy emlékeztessünk rá. Az „utolsó magyar”, aki a nemzet végső pusztulásának is szimbóluma, csodaűrhajóján az égben röpködve rábukkan Ázsia mélyén egy varázslatos völgyben az ősi magyarok hátramaradott törzsére. Emlékezhetünk az őskereső „utolsó magyarral” azonosított „bujdosó magyar” nagy mitológiájára, aki a nemzeti sors minden reménytelennek látszó

pillanatában szerephez jut az életben (Kőrösi Csoma, Bálint Gábor), meg a művészetben (Pálóczi Horváthtól Arany Jánoson át Kodolányiig és tovább).

A SZÁMŰZÖTT MINT DANDY

„Harc előtt verve. Reményeimben megrabolva. Hová levétek nagy álmaim, ti mind?” Asbóth Jánosnak a maga korában szinte észre sem vett regénye, egy évszázaddal később találta meg a maga helyét a – mondjuk így – „premodern kánonban”. A kiábrándult ifjúság könyve ez, ami ugyan szinte eseményről-eseményre mutatja a kapcsolódási pontokat a mitologikus hagyománnyal, ám a bujdosást nagyon is pontos motiváció hitelesíti. Az alanyi emlékekkel megrajzolt főalak annak a generációnak a részese (még hozzá a javából), amelynek a szabadságharcból csak az emigrációs utójáték jutott ki, összes talmiságával, groteszk távlattalanságával, a mindenkori vesztesek erkölcsrontó zsákutcáival és a kiszolgáltatottságával. Az emigráció mint „atyai” háttér, a világba vetettség kulisszája itt éppannyira kulcsfontosságú, mint Asbóth kortársának, Arany Lászlónak a verses regényében, A délibábok hőseiben. Az egyes szám első személyben beszélő főszereplő a nagy illúzióvesztések után tűnik el Európa civilizációjának külön világában és száll mélyre a megváltással kecsegtető szerelem illúziójában. „... olyan vagy, mintha nem is e világra való volnál” – monda Velencéről, és vallja önmagáról. „otthont lelni képtelen bolyongó, aminő vagyok...”; „A modern élet rohamában és ezer igényeiben a velőt és ideget sorvasztó szakadatlan küzdés a lét, küzdés, melynek apróbb győzelmeiben nincs öröm; mert hiszen akkor vívjuk ki rendszerint amiért küzdöttünk, amikor élvezésre vagy érzékünk vagy erőnk nincs többé, vagy tovább-tovább, mint a bolygó zsidó...”; „...szíved megfagyna tőlem” – írja anyjának – „élő halottól...”, „kérlelsz, hogy végre-valahára hagyjam abba a bolygást, melyet évek óta folytatok nyugtalan és céltalan; kerülve hazát, anyát, múltat és jövőt; ez önkéntes számkivetés...” Erdemes hangsúlyozni még egyszer, hogy az örök bujdosó szerepébe „vetettség” alaposan motivált történet: egy olyan sokszoros illúzióvesztés eredménye, amelyben kitüntetett szerepe van a hazától (vagyis attól, ami lett belőle az önkényuralom alatt) való elidegenedésnek. Nem egy kozmopolita ficsúr, nem valamiféle Kárpáthy Abellino-alakmás, hanem egy nemes lélek veszi magára a dezillúziós dandy maszkját. Ama bizonyos – futást befejező – „végső megnyugvás” itt nem a „pihenés”, nem a halál, vagy a teljes önfeladás, hanem a hazába való visszatérés – illúziótlanul, de a feladatvállalás, a „munkálkodás” erkölcsi felhívásának engedelmeskedve.

EX LIBRIS PÓLAY ISTVÁN

